

PÉNZ, HASZON, FELTÁMADÁS

Beszélgetés Samuel Weber professzorral

■ *Nemrég, Szegeden tartott előadásában Benjamin Franklin levelét idézte, aki fontos észrevételeket tett a pénz és az idő kapcsolatára vonatkozóan. Ha igaz, hogy az idő: pénz, nem kevésbé igaz, hogy a pénz: idő – voltaképpen ez a lényege annak a történelmi paradigmának, amelyben élünk. Ön szerint ebből a szempontból milyen szakaszokon ment át a nyugati modernitás?*

– Ez mérhetetlenül nagy kérdés, éppen ezért a válaszom szükségszerűen túl általánosító és sematikus lesz, tekintve, hogy könyveket lehetne írni erről a témáról. Szeretném eleve hangsúlyozni, hogy válaszom, miközben általánosságban mozog, csak a „nyugati modernítésra” lesz tekintettel – nem általában véve a modernítésra. A kutatásaimban felmerülő egyik legfontosabb kérdés, hogyan viszonyul, miként lép kölcsönhatásba a „nyugati modernitás” a nem nyugati kultúrákkal, és fordítva, miként befolyásolják a nem nyugati kultúrák, függetlenül attól, hogy azok modernek vagy sem. Gazdasági és részben politikai szempontból manapság egy hatalmi és dinamikai eltolódás történik „nyugatról” – pontosabban Észak-Amerikából és Európából – „keletre”: Kína, India, Délkelet-Ázsia és – kevésbé feltűnően, de tagadhatatlanul Dél-Amerika bizonyos részeire (különösen Brazíliába). Így az eddigi történelmi, politikai és katonai dominancia ellenére manapság a hatalmi központ gyorsan áthelyeződik, és ez minden eddiginél élesebben veti fel a kérdést, hogy mi a megkülönböztető jegye, mi a sajátosságossága a „nyugati modernitás” viszonyának a nem nyugati kultúrákhoz és társadalmakhoz. Ezt a kérdést nem

...a pénzkölcsönzés nem egyszerűen a pénz sajátos használata, mivel egyben felfedi annak egyik strukturális jellemvonását: az idő „hitelezését”, „kölcsönzését” implikálja.

tudom feltérképezni, és ez árnyékot vet mindarra, amit az Ön kérdéseire válaszolni szeretnék.

Hogy távlataiban ítéljük meg a kérdéseit, segítségünkre lehet, ha az újabb fejlemények áttekintésével kezdjük, mivel olyan kontextust kínálnak, amelyben a válasz leginkább megadható. Az elmúlt néhány évtizedben az egyes nemzetállamok politikai szuverenitását háttérbe szorították a nemzetközi gazdasági-befektetői erők, amelyek a maguk rendjén „a piac” nevében cselekszenek – a piac olyan fogalom, amelyet elővigyázatosan kell elemezni (megjegyzendő, hogy itt tartózkodom a „szabad” jelző hozzátoldásától!). A gazdasági hatalom mindig is kihatott a politika szférájára, és valójában nagymértékben meghatározta a politikát, viszont számomra úgy tűnik, hogy ami manapság új, az a nyíltság, amellyel a pénzügyi tőke közvetlenül kinyilvánítja a fennhatóságát a nemzetállamok politikája fölött. A mostani spanyolországi választásokon, ahol a jobboldali párt került ki győztesen a korábban hatalmon levő szociáldemokratákkal szemben, a választók kevesebb mint 50 százaléka vette a fáradságot, hogy szavazzon – ez olyan tény, amelyet például az amerikai sajtó nagy részében, amilyen a *New York Times*, figyelmen kívül hagytak. A választási politika mechanizmusának amerikai fetiszizálása a legkitüntetettebb előmozdítója a pénzügyi tőke átütő dominanciájának az Egyesült Államokban, ezért a *New York Times* beszámolója a választásokról csak ritkán említi meg a részvételi arányt. Az Egyesült Államokban, ahogy azt Ön bizonyára tudja, a választók részvételi aránya csak ritkán haladja meg az 50 százalékot, sok helyi választáson pedig 20 százalék körül mozog, vagy még alacsonyabb.

Európában ezzel szemben egészen a közelmúltig nem így állt a helyzet, noha egyre általánosabb tendencia a csökkenő szavazói részvétel. Azt gyanítom, hogy ez nagymértékben fokozódni fog, tekintettel arra, hogy a képvisleti kormányzás intézményei milyen mértékben kiszolgáltatottak totálisan nem demokratikus finanszírozói intézményeknek, legyenek azok a „hitelminősítők” vagy „a piac”. Másként fogalmazva: ki törődik a szavazással, ha a választásról kiderül, hogy alig van értelme a legégetőbb gondjaink szempontjából?

Egyszóval a jelek szerint elérkeztünk egy olyan korszak végéhez, amely a weszt-fáliai békével kezdődött. Ez a béke véget vetett a vallásháborúknak, és lerakta a szuverén nemzetállamok alapjait. Úgy tűnt, hogy Európa – miután lakosságának nagy része megtizedelődött, különösen a német ajkú országokban – pontosan a vallásnak a politikai „szuverenitáshoz” és hatalomhoz való viszonyát érintő küzdelmében készen áll a szuverenitás korlátozására, amely megengedi a viszonylag békés – vagy legalábbis nem teljesen önpusztító – kapcsolatot a nemzetállamok és egyéb politikai entitások között. Az államnak szuverénnek kellett lennie belügyeiben, és ugyanakkor korlátozottnak külső szervezetekhez való viszonyaiban – ezt a korlátozást folyamatosan tesztelték és felülvizsgálták a mindenféle gazdasági, katonai és ideológiai küzdelmek révén. Ez mindenestre annak felismerése volt, hogy bizonyos szabályok – az angolok nemzetközi jognak, a németek népjognak („Völkerrecht”) hívják őket – minimális konszenzus mellett képesek megszervezni, a különböző politikai szervezetek közötti kapcsolatot, beleértve az irányú törekvéseiket is, hogy a másikat háborúk révén leigázzák („a hadviselés szabályai”, genfi egyezmény stb.).

Az elmúlt évtizedekben, a kétosztatú „hidegháború” lezárulását és az egyetlen „szuperhatalom” – az Egyesült Államok – megjelenését követően a nemzeti szuverenitás határainak elismerését felülvizsgálták. Az egyes nemzetek közötti kapcsolatokat többé nem a hagyományos (vagy új) konszenzus révén szabályozták, hanem egy nemzetállamnak az összes többivel szembeni túlsúlya által. Ez a túlsúly egyszerűen volt gazdasági és katonai természetű: mondhatni a militarizáció révén volt gazdasági. A második világháborút követően ezt az irányelvet fogalmazta meg előbb George

Kennan, újabban pedig Zbigniew Brezinski (hogy az amerikai dominancia és az új világrend fölötti uralom két legbefolyásosabb és legmarkánsabb szószólóját említsem). Kennan egy 1948-as feljegyzésben tömören fogalmaz: „A miénk a világ javainak mintegy 50 százaléka, viszont a világ népességének csak 6,3 százalékát tesszük ki. [...] az elkövetkező időszakban a valós célunk ennek az egyenlőtlen helyzetnek a fenntartása. [...] Ahhoz, hogy így járjunk el, le kell mondanunk minden szentimentalizmusról és álmodozásról. [...] Nem szabad áztatnunk magunkat és megengednünk magunknak az altruizmus fényűzését. Abba kell hagynunk az olyan homályos, valótlan célokról folytatott beszédet, mint az emberi jogok, a növekvő életszínvonal és a demokratizáció. Nincs távol a nap, amikor nyíltan hatalmi elgondolásokkal kell foglalkoznunk.”¹

Röviden: a Szovjetunió összeomlása után az Egyesült Államok úgy látta, hogy szabad az út, hogy világszerte megerősítse az ellenőrzését mindazon források felett, amelyek szükségesek politikai dominanciájának fenntartásához. És az irányelveket, melyeket mindig is követett, továbbra is ezek a célok határozzák meg.

Biztosak lehetünk abban, hogy ez a politika kicsit másként sikerült, mint ahogy azt eltervezték. Az Egyesült Államoknak sikerült, különösen az utóbbi években, kiiktatnia olyan regionális hatalmakat, amelyek elvitathatták volna vezető szerepét: Irak és most Líbia tartozik ebbe a kategóriába. Ugyanakkor az is világos, hogy ennek a politikának az eredményei, amely magába foglalja a közvetlen katonai beavatkozást és mindenféle közvetett közbeszólást, sokkal bizonytalanabbak, mint ahogy azt talán az újabb „rezsiváltások” sugallják.

Mármost mi köze mindennek az Ön kérdéseihöz? A kérdése a „nyugati modernitás szakaszaira” irányul, és ennek összetett kapcsolatára a pénzzel, az idővel és a megváltással. Walter Benjamin írásait követve amellet szeretnék érvelni, hogy ennek a modernitásnak a fejlődését az határozza meg, amit a keresztény üdvtörténet (a németek a „Heilsgeschichte” kifejezést használják) krízisének neveznék. Az üdvtörténet, amely a Biblián alapul, azt tartja, hogy az emberek felelősek a halandóságukért; azért részesültek ebben a büntetésben, mivel hasonlatosságra törekedtek Istennel, nem érték be az isteni teremtő kitüntetett képének státuszával. Ugyanakkor az eredendő bűn „a jó és rossz tudásának fája” alakzata révén egyszerre kapcsolódik mind a tudáshoz, mind a moralitáshoz. Azáltal, hogy elutasítják, hogy az Egy Isten (áldott, halhatatlan) teremtményei legyenek, az emberek bűnösökké válnak, büntetésük halandóság, szenvedés és kemény munka. Mindamellet az „eredendő bűn” formája arra is rámutat, hogy embernek lenni önmagában nem volt elégséges: az ember vonzódik ahhoz, hogy különbséget tegyen a jó és a rossz között, amely különbségnek feltehetően nem volt értelme az édenkertben, ahol minden teremtett „jó” volt. Általában a tudás és különösen a morális tudás hozta létre tehát a vágy tárgyát, ami az ember halandóságához vezetett.

A keresztény üdvtörténet egyszerre előfeltételezi ezt az eredetet – az eredeti bűnt –, és tartja fenn legyőzésének ígérését: az utolsó ítélet, amelyben legalábbis némelyek „megváltást” (*saved*) nyernek, az ellenkezőjébe fordítja az eredeti büntetést, ami azt jelenti, hogy az ember megváltást nyer a halálból az örök életre. A szakadékot a teremtő Isten és a teremtett ember között az a történet hidalja át, amely megengedi az Istennek, hogy fia legyen, és ily módon részt vegyen az élet folyamatában, amelyről azt tartották, hogy Ő teremtette. A Fiú küldetése, hogy lehetővé tegye az ember számára az eredendő bűn hatásának megszüntetését. Pál apostol korinthusiakhoz írt levelének híres megfogalmazása szerint (Hobbes idézi a *Leviatánban*): „Miután ugyanis ember által van a halál, szintén ember által van a halottak feltámadása is. Mert amiképpen Ádámban mindnyájan meghalnak, azonképpen a Krisztusban is mindnyájan megeleveníttetnek.”²

Az „üdv történetnek” és azon krízisnek (kríziseknek), amelyen a kereszténység fejlődése során keresztülment, a kontextusában kell szerintem a pénz jelentőségét az idő szempontjából megítélni. Az eredeti bűnnel kezdődött el mondhatni az idő; de nem az érés vagy a fejlődés, hanem egyszerűen és mindenekelőtt a kárhozát és a veszteség médiumaként. Csak a megváltó Örömhír következtében, amelyet a kereszténység hozott el, vált az idő másodlagos jelentőségűvé: az idő elsősorban nem az emberi végesség mértéke, jóval inkább e végesség és maga az idő meghaladásának vált a médiumává.

A kereszténység történetében a pénz kétértelmű, ambivalens szerepet játszik: a csere médiumaként benne konkretizálódik a megváltás ígérete, ami maga után vonja a halandóból a halhatatlan létezésre való átváltást. De az érték médiumaként – mivel olyan létezőket „teremt”, amelyek korábban nem voltak, és amelyek nem a Teremtőtől származnak – olybá tűnik, hogy bitorolja az isteni Teremtő szerepét. Ez a „kamat” és mindenekelőtt az „uzsora” problémája. Mint köztudott, a kereszténység úgy „oldotta meg” ezt a problémát, hogy áthelyezte azt az egymással versengő vallásokra: mindenekelőtt a zsidókra, akik számára engedélyezték, hogy kamatra pénzt kölcsönözzenek, míg a keresztényeknek nem. Mindenesetre a pénzkölcsönzés nem egyszerűen a pénz sajátos használata, mivel egyben felfedi annak egyik strukturális jellemvonását: az idő „hitelezését”, „kölcsönzését” implikálja. Mivel a pénzzel történő értékteremtés sohasem azonnali, hanem időbeli változásokat feltételez – az idő múlásával a pénz értéke meg tud változni és meg is változik –, ezért az arra irányuló törekvés, hogy a pénz használata során jövedelmező „nyereséget” állítsunk elő, a végső feltámadás „még jövedelmezőbb nyereségét” utánozza.

Ez a szerkezeti rokonság a pénz, az adósság és a haszon-feltámadás között közre játszik az európai kereszténység nagy egyházszakadásában is: a protestáns reformációban. Mint köztudott, a lutheri kritika egyik központi oka és az Anyaszentegyház elutasítása az volt, hogy bűnbocsánatot árultak „bűncsúcédulákért”. Ez vezette Luthert ahhoz, hogy megkérdőjelezze minden külső aktus és rítus, szentség státuszát, amelyet az egyház adminisztrált, és magát az egyházat is, amellyel a „hit” elsőbbségét szegezte szembe: *sola fides*, egyedül a hit biztosítja az utat a megváltáshoz, nem a pénz és nem a jócselekedetek.

Ebben az értelemben ironikus, hogy a protestantizmust is összekapcsolták a kapitalizmus megjelenésével. Mindamellet a témáról írott híres könyvében Max Weber már az elején éles különbséget tesz Luther és Kálvin között. Úgy érvel, hogy egyedül Luther nem váltotta volna ki a kapitalizmus és a kereszténység konvergenciáját, amit a kálvinizmus mozdított elő. A kálvinizmusban a pénzügyi siker úgy is felfogható mint a kegyelem és ebből következően a morális felsőbbtség lehetséges, ha nem éppen biztos jele. A pénz anyagtalanító hatalma tehát úgy is tekinthető mint az ember szellemivé alakulásának megelőlegezése, amely az Utolsó Ítéletben teljesedik be. Ha ez utóbbi az addig létező világ eltörlését feltételezi, a pénz ugyancsak olybá tekinthető, mint ami hasonló hatásokat vált ki. Ez olyan tendencia, amelyet Marx mind *A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalaiban*, mind *A tőkében* vizsgál.

Az Egyesült Államok politikájának irányelvei, különösen a második világháborút követően, a pénz és pénzben kifejezett érték világszintű predominációjának előmozdítását célozták, amely fokozatosan elszakad a pénz anyagi megtestesülésétől – ahogy azt a „legyen pénz” (*fiat money*) sugallja – ami a pénz „spirituális” lehetőségét tanúsítja, de egyben azt is, hogy az egy akarat terméke: „fiat”. Ez az akarat, egy bizonyos voluntarizmus, egyre inkább úgy jelenik meg mint a „szabad piac” vagy általában az emberi „szabadság” lényege. A „fiat”, amely mind a pénzt, mind a „piacot” meghatározza, nem kevésbé „szabad”, mint az a „fiat”, amely a világot meg-

teremtette: legyen világosság, és lőn világosság. Legyen pénz – és lőn pénz. De csak akkor, ha az akarat a domináns Szuperhatalomé, amely a „tartalékvalutát” és az érték mértékét biztosítja annál fogva, hogy a Szabad Piac egész mechanizmusával és értékeivel összefonódik. Ez a „stabilitás” lényege, amely lehetővé teszi, hogy az Egyesült Államok jóval nagyobb adósságot halmozzon fel, mint jó néhány európai nemzet, amely „szuverén adóssága” miatt hitelezési nehézségekkel küzd.

A pénzügyi spekuláció egész rendszere, amely manapság a nemzetállamok politikáját uralja, az érték mértékétől függ, amely viszonylag stabil, és amely az Egyesült Államok dollárjának „tartalékvalutája”. Értelmezésem szerint különösen ez a függőség – és a sokkal általánosabb igény az egyetlen „tartalékvalutára” –, mivel minden más közös standard (pl. az arany) hiányzik, a monoteista hagyomány folytatása, amelyben a Teremtő-Isten a teremtés minden értékének mérhetetlen mértéke. Ennek a monoteista teológiai „mértéknek” a „tartalma” a bűnös-vétkes teremtés „megváltatósága”, mint ahogy a mai teológiai-politikai gazdaságnak a tartalma a szuverén adósság megváltása. Ahogyan azt először Nietzsche megfigyelte, majd Benjamin továbbgondolta, a „bűn” és az „adósság” kapcsolatát a megváltás terminusaival méri – ami gazdasági értelemben a jövedelmező bevételnek vagy befektetésnek felel meg. Csak így tudja a „befektetés” a „megtestesülés” ígéretét teljesíteni, és válhatnak halandó testek halhatatlan szellemekké.

Viszont belülről ez a rendszer sohasem volt stabil, bár különböző formákban több mint egy évezrede fennáll. A „pénz” azt igényli, hogy legyen egy hitelt érdemlő „univerzális megfelelője” – vagy inkább egy hitelt érdemlő standard, amelyre egy ilyen ekvivalencia alapulhat. Ez annyit tesz, hogy egy olyan transzcendens „szubsztanciához” – mint önazonos entitáshoz – folyamodik, amely nem változó szabványként szolgálhat, melynek alapján az értékvariációk megbízhatóan kiszámíthatók. Viszont, ahogy a német költő, Hölderlin elmebetegsége idején írt egyik hosszú költeményében mondja, „Van mérték ezen a földön? Nincsen.”³ Minden gazdaság, amely ilyen mérték létezésétől függ, olyan transzcendenciára törekszik, amelyet semmilyen földi létező nem érhet el (és talán semmilyen nem földi létező sem). Emiatt lényegét tekintve instabil minden pénzgazdaság (de talán bármilyen más gazdaság is). Ami a mi gazdaságunkat megkülönbözteti, az a kitartó igyekezete, hogy jövedelmező hasznot termeljenek a befektetései, hogy kamattal fizesse vissza a hiteleit, hogy dicsőítse önmagát. Ez egy olyan tapasztalatra irányuló kétségbeesett erőfeszítés jele, amelyet én úgy nevezek: „élet a szingulárisban”, és amely arra irányul, hogy önmagát „megtakarítsa/megmentse” („save”), hogy magát önmagaként mentse meg. Csak annak a kapcsolatnak az újragondolása és újra megtapasztalása révén lehetségesek ehhez képest alternatívák, amely az élőlények szingularitását saját individualitásukhoz fűzi, vagyis az arra irányuló törekvésük révén, hogy stabil és biztos ént teremtsenek meg. Viszont ez a feladat sokkal több mindent feltételez, mint amit általában gazdasági vagy politikai döntéseknek szoktak tartani.

– A pénz című esszéjében (1907) Georg Simmel azt írta, hogy „a pénz úgyszólván keresi a termékenyebb kezét”. Ez a kijelentés bizonyos autonómiát tulajdonít a pénznek birtokosával szemben, olyan autonómiát, amelynek szinte saját értelme, majd-hogynem saját érénye van. Hogyan látja ennek az állításnak az érvényességét a késő modernitásban?

– Az a paradox feszültség, amelyet leírtam, és amelyet a jelenlegi „bizalmi” válság mögötti (némiképp rejtett) mozgatóerőnek gondolok, úgy is megfogalmazható mint a szinguláris és a relacionális értelemben vett végesség tapasztalata és az ilyen relacionálitástól való megszabadulásra irányuló igyekezet közötti feszültség; ez utóbbi az individualitás önidentikus formájának megkonstruálása révén történik, ami a magántulajdon, a jólét és a hatalom megszerzésére alapul. A pénz, ahogy azt

Simmel (és előtte Balzac, Gogol és biztosan sokan mások) megjegyzi, viszonylag függetlenül működik azoktól az individuumoktól, akik megpróbálják megszerezni. Simmel számára a pénz működésének meghatározó szabálya még mindig a „termelőkenység” volt. Manapság viszont a termelőkenység többé már nem döntő, hogyha azt az ipari termelésben mérik. Sokkal inkább a spekulatív vagyon nem anyagi, tisztán viszonylagos formái váltak a pénz és a gazdagság előállítóivá: fogadni a jövőre akár a CDS, akár egyéb „derivatívák” formájában – mindennek kevés köze van a materiális termelőkenységhez vagy a fogyasztási javakhoz, jóval inkább heves ingadozások kiváltásához a különböző piacokon és ahhoz, hogy nyereségre tegyünk szert az oszcillációkból. A maga rendjén mindez manapság a számítógépes algoritmusok uralását feltételezi, nem pedig az ipari termelését. De az ily módon termelt „gazdagság” is viszonylag független a „pénz” hagyományos formáitól, ugyanis egyik napról a másikra „eltűnhet”, amit a nem spekulatív hétköznapi ember csak nehezen képes felmérni. A hagyományos pénz tapasztalata sokkal szorosabban kötődött a fizikai testekhez és ily módon az emberi végeességhez: például a munkahét hosszához. Manapság a gazdagság központi termelői függetlenek a pénznek ettől a formájától, noha azok legvégül kihatnak – és általában igen hátrányosan, mint ahogy azt mostanság látjuk – a humán létezők fizikai jólétére: mondjuk 99 százalékukra. Ezért ma azt kellene mondani, hogy „a pénz a legspekulatívabb kezet keresi”, nem pedig a „legtermékenyebbet”.

– *Balzac híres regénye, A számbőr arról szól, milyen árat kell fizetnie a hősnek azért, hogy vágyai egyszerűen akarati aktusa révén, csodálatos módon teljesüljenek: minél több megvalósul abból, amire vágyik, élete annál inkább összezsugorodik, és végül semmivé foszlik. Mennyire érzi érvényesnek a történet szimbolikáját abban a világban, amelyben élünk?*

– Raphael de Valentin tapasztalata Balzac *Számbőr*ében ma talán még inkább érvényes, mint akkor volt, nyilván azért, mert a pénzügyi spekuláció miatt a gazdasági folyamat anyagtalanná vált. Balzac korában el kellett fogadni egyfajta analógiát a munka és a munka általi elhasználódás között, amely inkább a halálhoz, semmint a kiteljesedéshez vezet. A hős, Raphael de Valentin abba a helyzetbe kerül, hogy minden vágya teljesül, de azon az áron, hogy az élettartama összezsugorodik. Manapság vágy és fogyasztás között sokkal közvetlenebb konvergenciáról beszélhetünk, egyfajta öngyilkos gazdasági-spekulatív konvergenciáról. Bernie Madoff szolgálhat példaként: noha minden további nélkül lehetett volna nagyon sikeres befektetői spekuláns, egy olyan folyamatban vett részt, amely végül bevallottan a pusztulásához vezetett – vagyis az elítéléshez, bebörtönzéshez és megfosztottsághoz. Miért tette ezt? Azért, mert a vágya feltehetőleg az volt, hogy Istent játsszon, és testvére, Peter, akinek a segítségével bevezette a világméretű számítógépes spekulációt – így lett Bernie Madoff a NASDAQ első elnöke –, ezt el is érte, amikor biztosította számára a technológiai eszközöket, hogy a Ponzi-trükköt nagy léptékben alkalmazza. De Madoff vágya öngyilkos természetű (volt), mivel a gazdagság és a hatalom semmilyen növekedése, bármilyen nagy is legyen az, nem képes a halandóságtól való azon szorongást csillapítani, amely a hatalomért és gazdagságért folyó örületes jelenkori hajsza mögött lappang. Így tehát az egyedüli út, hogy megoldja ezt a problémát, ha egy olyan mechanizmust teremt, amely látszólag kiteljesíti önmagát, de miközben ezen ügyködik, tulajdonképpen önmagát pusztítja el. Jacques Derrida ebben az általa „autoimmunitásnak” nevezett imminens tendenciában nemcsak a mai szervezetek negatív, öngyilkos hajlamát látta, hanem egyben a remény jelét is: azáltal, hogy elpusztítják saját védekező rendszereiket, saját „immunrendszereiket”, Derrida reménye szerint épp az előtt nyílik meg a kapu, amit e rendszerek el akartak kerülni: az alteritással való szembesülés előtt, amely újraéleszteni is képes, nem csupán

pusztítani. E remény azonban attól a súlyos felismeréstől függ, amelyet Kafka fogalmazott meg: amikor barátja, Max Brod megkérdezte tőle, van-e bármi reménye az emberiségnek, azt válaszolta: „Bizonyosan: végtelen sok remény van. Csak nem a mi számunkra.”

**Kérdezett Horváth Andor
Fordította Török Ervin**

■ **JEGYZETEK**

1. Idézi Ray McGovern. In: <http://consortiumnews.com/2011/11/25/questions-to-ask-the-candidates/>
2. I. Kor. 15, 21–22. Károli Gáspár fordítása
3. Friedrich Hölderlin: In lieblicher Bläue. „Giebt auf Erden ein Maß? Es giebt keines.”

